

گوشه‌هایی از فرهنگ و هنر عصر صفوی

شاه اسماعیل صفوی را بدون شك می‌توان مؤسس و بنیان‌گذار سلسله‌ی دانست که نزدیک به دو بیست و چهل سال بر سرزمین وسیع ایران و قلمرو آن حکومت و سلطنت کرده‌اند. این پادشاه جوان و کارداران توانست در سایه‌ی درایت و کوششهای مستمر و پیگیر خویش و با خنثی کردن حوادث مختلف نظیر حمله‌ی محمدشاهی مشهور به شیبک‌خان، پادشاه ازبکها و مؤسس سلسله ازبکان^۱ در شرق و الوندبیک^۲ ترکمان و تاخت و تاز

۱- مقصود از ازبکان بازماندگان جماعتی از مغول هستند که در حدود سال ۹۰۴ سلطنت ماوراءالنهر را از چنگ تیموریان و فرزندانشان بیرون آوردند و در آنجا به تشکیل دولتی توفیق حاصل کردند و ایشان را که از نسل یکی از فرزندان جوجی پسر چنگیز بودند که شیبغان یا شیبان نام داشته امرای شیبانی می‌خوانند و شیبانی بکسرشین و سکون‌نون است و ارتباطی اصلاً با طایفه بنی‌شیبان (بفتح‌شین) که از نژاد عرب می‌باشد ندارد مؤسس این سلسله شیبک‌خان در سال ۹۱۲ خراسان را از پسران سلطان حسین بایقرا گرفت. تاریخ مفصل عباس اقبال آشتیانی.

۲- هنگامی که شاه اسماعیل شهر باکورا فتح کرد شنید که الوندبیک ترکمان بقصد اوسپاهی را گسیل داده‌است شاه اسماعیل بجانب او حرکت کرد و در جنگی که در محل شرور (بضم‌شین) دوازده کی نخبجوان اتفاق افتاد در اوایل سال ۹۰۷ فتحی نمایان کرد و قریب ۸۰۰۰ نفر از ترکمانان آق‌قویونلو در این واقعه بقتل رسیدند و الوندبیک ترکمان پابفرار گذاشت، تاریخ مفصل ایران عباس اقبال آشتیانی، تاریخ کامل ایران دکتر عبدالله رازی.

وحشیانه دولت عثمانی در غرب و حماه مرادبیک آق قویونلو^۳ و سایر حوادث و بلایا ، استقلال سرزمین وسیع مارا شدیداً به مخاطره انداخته بودند. قدمهائی که شاه اسماعیل در طریق تحکیم مبانی ملی و میهنی بعمل آوردند کانون درهم ریخته شعر او نویسندگان و خوشنویسان و نقاشان و مذهبانی که در دربار تیموری گرد آمده بودند سر و سامانی داد و به عمت و راد سردی این پادشاه جوان و علاقمند صفویان بر کشور ایران استیلا یافتند و سلطنت ملی ایران در قرن دهم هجری قمری بار دیگر احیاء گردید و موجبات استقلال حکومت و وسیله تحول فرهنگی این سرزمین فراهم آمد. سلسله صفوی در تاریخ کشور ما از جهات مختلف دارای اهمیت فراوان می باشد که مهمتر از همه حفظ استقلال ایران و ایجاد وحدت ملی در بین ایرانیان و رسمی شدن مذهب مقدس شیعه جعفری و ترقی هنر و رشته های مختلف صنعت و هنرهای ظریفه می باشد . در این دوره ادبیات ایران و آثار نویسندگان بعات رواج مذهب تشیع و سختگیری سلاطین صفوی نسبت بگذشته (جز ادبیات مذعبی و اشعار دینی) رکودی حاصل کرد^۴ ولی از جهات دیگر که بدان اشاره خواهد شد پیشرفتهائی احساس شد . آثار منظوم این عصر بیشتر مذهبی و بر پایه دین و دیانت استوار گردید . شاعران بجای پرداختن باشعار و قصاید مدحی و توصیف زیبایهای طبیعی و دلاوریها و شجاعتها و تألیف پندنامه های اخلاقی و انسانی بیشتر به توصیف و ستایش پیشوایان مذهبی و ائمه اطهار و بویژه پیغمبر اکرم (ص) توجه نمودند. در این عصر بیشتر آثاری که بوجود آمد در زمینه های مختلف دین ، اخبار و آثار شیعه بوده است^۵ و کتب دینی در موضوعات مختلف و متنوع فقهی ، اخبار و حدیث و اصول

۳- مرادبیک آق قویونلو جانشین الوندبیک می باشد . شاه اسماعیل در جنگی که با او داشت وی را در نزدیکی همدان شکست داد و چون مرادبیک بشیر از گریخت شاه اسماعیل هم به تعقیب او پرداخت و در ربیع الاول ۹۰۹ بان شهر وارد شد و در نتیجه این فتح سلسله آق قویونلو از ایران برافتاد و عراق عجم و فارس و کرمان ضمیمه ممالک شاه اسماعیل گردید تاریخ مفصل ایران ، عبّاس اقبال آشتیانی .

۴- در این دوره اشعار مذهبی بیش از دوره های قبل رواج پیدا کرد ، زمانی که محتشم کاشانی اشعاری در مدح شاه تهماسب سروده بود شاه تهماسب اعتراض کرد و گفت شعرا باید فقط در مدح انبیاء و ائمه اطهار گفت و بس .

۵- تذکره حزین ، تألیف حزین و تاریخ مفصل ایران (دکتر عبدالله رازی) .

به فارسی نوشته شد و آثاری چون جامع عباسی بوسیله بهاء‌الدین عاملی^۶ و عین‌الحیاء و مشکوة الانوار و حلیة المتقین و معراج الدؤمین و حق‌الیقین و غیره توسط علامه بزرگوار محمدباقر مجلسی و آثار دیگری بوسیله نصیرالدین استرآبادی^۷ و حیدر خوانساری^۸ و عبدالرزاق لاهیجی^۹ در حکمت نوشته شد که از ذکر همه آنها به منظور جلوگیری از ملال خاطر خواننده خودداری می‌شود. در این دوره با وجود توجه کامل و وسیع به سیاست مذهبی، سلاطین صفوی به علما و فضلا و شعرا و مورخین عنایت داشتند^{۱۰} بعضی از شاهزادگان و پادشاهان این سلسله خود به سرودن شعر و در تجلی قریحه و استعداد شاعرانه خویش نظیر شاه تهماسب - سلطان ابراهیم - شاه عباس، القاصر میرزا، سام میرزا^{۱۱} کوشا و ساعی بودند و حتی سام میرزا به علت داشتن ذوق سرشار ادبی و علاقه به شعرا و ادبا بنوشتن و فراهم آوردن تذکره‌یی اقدام نمود. با وجود این احوال، این عصر را می‌توان دوره انحطاط ادبی بشمار آورد. در این دوره شعرا با توجه به سبک هندی در بکار بردن کلمات و مصطاحات و پیرایه‌های لفظی در آثار خود افراط کرده‌اند. اما نباید تصور کرد که در این زمان هیچگونه آثار منظوم و منشور جالب توجهی بوجود نیامده است برعکس در این دوره شعرائی نظیر هاتفی، بابا افغانی، امیری تهرانی، اهلی ترشیزی، اهلی شیرازی، هلای جفتائی، وحشی بافقی، محتشم کاشانی، نظیری نیشابوری، عرفی شیرازی، کلیم کاشانی و مخصوصاً صائب تبریزی بوجود

۶- باهتمام علی‌المحلانی الحایری، بمبئی، مطبع گلزار کلمات، سال ۱۳۱۹ چپ‌سنکی.

۷- مجالس‌الاداب در اخلاق.

۸- زبدة التصانیف.

۹- گوهر مراد.

۱۰- شعر و شاعری در دوره صفوی، صدرهاشمی و کلیات اشعار فارسی موش و گربه (مقدمه) باهتمام

مهدی توحیدی پور.

۱۱- سام میرزا کتابی بنام تحفه سامی دارد این اثر را بسال ۹۵۷ در تاریخ شعرا تألیف کرد. این اثر

تذکره ایست در ذکر ۷۰۰ نفر از کسان و شعرای عصر اول و روزگار نخست سلطنت صفوی. در این اثر ضمن

شرح شعرا، نمونه‌هایی از اشعار آنان را آورده است رجوع شود به کتاب مزبور به تصحیح مرحوم

وحید دستگردی.

آورنده سبک‌هندی (اصفهانی) می‌زیسته‌اند. مورخین و نویسندگان تراجم احوال و آثار نظیر خواندمیر صاحب کتاب حبیب‌السیر و آثار ابن‌بزاز، حسن‌بیک‌روملو نویسنده احسن‌التواریخ، اسکندربیک منشی ترکمان مؤلف تاریخ عالم‌آرای عباسی، قاضی‌احمد غفاری مؤلف تاریخ‌نگارستان و جهان‌آرا، قاضی‌نورالله شوشتری مؤلف مجالس‌المؤمنین، امین‌احمدرازی مؤلف هفت‌اقلیم و تذکره‌نویسانی مانند: سام‌میرزای صفوی صاحب تحفه‌سامی و صد هاتن‌دیگر برخوردار بوده‌است. این دوره نه‌تنها از لحاظ گسترش و انتشار فرهنگ و زبان فارسی در داخل ایران مؤثر بوده بلکه در کشورهای دیگری بمانند هندوستان و آسیای صغیر و در قلمرو دولت عثمانی نفوذ فراوانی داشته‌است.^{۱۲}

در این عصر صنایع و هنرهای دستی و ظریفه باوج ترقی خود رسید زیرا پادشاهان این سلسله همواره مشوق و حامی هنرمندان و صاحبان صنایع و حرف بودند. امنیت و آرامش عمومی این دوره و بابر خورداری از وجود هنرمندان بزرگ در رشته‌های مختلف هنری موجب گردید آثار تاریخی ارزشمند ساخته‌شود بخصوص در زمان سلطنت شاه‌عباس بزرگ، ابنیه و اماکن مختلف ساخته‌شد.^{۱۳} در عصر درخشان حکومت شاهان صفوی رشته‌های مختلف صنایع ظریفه و کارهای دستی و هنری تکامل و توسعه یافت، زیرا سلاطین این خاندان همواره در گسترش هنر و صنعت و تشویق و ترغیب هنرمندان و صنعتگران از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کردند در این دوره صنعت کاشی‌کاری، قالی‌بافی، معماری، تذهیب، نقاشی، خطاطی و خوشنویسی رونق و پیشرفت خاصی یافت زیرا وجود مساجد و اماکن متبرکه و مذهبی و آثار تاریخی با ارزش و بناهایی که از این دوره بیادگار مانده‌است روح حق‌پرستی و ایمان و شدت علاقه مذهبی و هنرپروری و هنردوستی پادشاهان این دودمان را نشان می‌دهد که می‌توان عمده‌چنین آثار تاریخی را بمناسبت مرکز حکمرانی حکمرانان این خاندان در اصفهان از نزدیک مشاهده کرد.^{۱۴}

۱۲- به مقاله اینجانب مندرج در مجله هنر و مردم شماره ۱۲۲ سال ۱۳۵۰ مراجعه شود.

۱۳- گنجینه آثار تاریخی اصفهان تألیف دکتر لطف‌الله هنرفر، هنرهای ایران تألیف پرفسور پوپ

(شاهکارهای هنر ایران)، ترجمه دکتر خانلری، سفرنامه شاردن.

۱۴- شاهکارهای هنر ایران اثر پرفسور پوپ ترجمه استاد خانلری، سفرنامه مادام دیولانوا.

و همین آثار جالب تاریخی است که همواره مورد توجه جهانگردان و سیاحان اروپائی و آمریکائی بوده و می‌باشد و بخصوص اهمیت این آثار را در میان سفرنامه‌های خود بعنوان شاهکارهای بزرگ تاریخی ایران و جهان خاطر نشان ساخته‌اند. روی همین اصل دانشمندان و شرق‌شناسان و علاقه‌مندان به آثار هنری ایران در دوره صفوی بررسیها و تحقیقات جامع و مفیدی را کرده‌اند که از جمله می‌توان کتاب عظیم القدر بررسی هنر ایران تألیف و گردآوری ایرانشناس و هنرشناس بزرگ آمریکائی پروفیسور پوپ را نام برد و این خود می‌رساند تا چه حد و اندازه رشته‌های مختلف هنری آن عصر مورد توجه ایران دوستان و هنردوستان شرق و غرب قرار گرفته است که همگی شرحهای فراوانی درباره آثار هنری و تاریخی اصفهان در عصر صفوی و تزئینات این دوره در آثار خود آورده‌اند^{۱۵} در عصر صفوی نه تنها نقاشان و هنرمندان و مذهبیین بزرگ و معروف ووراقان و صحافان در عرصه هنر می‌درخشیدند بلکه استادکاران و هنرمندانی نظیر محمد یوسف الحسنی ، شفیع ، آقا محمد مصور و نقاشانی نظیر شیخ زاده ، مولانا عبدالله استرآبادی مولانا مظفر علی ، آقامیرک ، شاه محمد ، خواجه عبدالعزیز ، علی اصفر کاشی ، مولانا عبدالله شیرازی ، شیخ محمد سبزواری همواره در کارهای هنری خود مورد توجه بیدریغ شاهان صفوی بودند. از کارهای نقاشی سلطان محمد می‌توان در مجموعه آثار نفیس کارتیه در یکی از نسخه‌های خطی حافظ دو تصویر را ملاحظه کرد^{۱۶} یکی دیگر از بهترین آثار هنری این دوره که در جای خود بسیار ارزشمند و با اهمیت می‌باشد تابو و زیبایست در موزه معروف و جهانی لور M. de Louvre پاریس که نمایانگر و روشنگر زندگی روستائیان و نحوه چادرنشینی و وضع زندگی ایلاتی و قومی آنان است این تابو نیز از سلطان محمد می‌باشد . وی از شاگردان برجسته و ممتاز آقامیرک بوده همیشه مورد توجه شاه تهماسب صفوی قرار گرفته و بسیاری از تابوها و آثار هنری نقاشی شده عصر صفوی که قبل از سلطنت شاه تهماسب و زمان پادشاهی وی کشیده شده بوسیله این نقاش هنرمند تکمیل گردیده است .

پس از سلطان محمد می‌توان یکی دیگر از چهره‌های درخشان هنر نقاشی را در این

۱۵- مجله ایران شهر ، جلد اول مقاله صفویه .

۱۶- زندگی شاه عباس صفوی ۷۱ تألیف نصرالله فلسفی استاد دانشگاه تهران .

دوره که شهرتی عالمگیر دارد نام برد آقارضای کاشی است که از معروفترین و از مشاهیر صورتگران عصر شاه‌عباس می‌باشد وی در چهره‌نگاری و صورتگری، استادی ماهر و فرزانه‌یی حاذق بوده است. شدت علاقه و توجه شاه‌عباس را باین نقاش گرانمایه و جلیل‌القدر این عصر می‌توان در منشوری که صادر کرده است بشرح زیر ملاحظه کرد.

«بشکر این مواهب عظمی همواره ما را نیز در خاطر این صورت نقش‌پذیر گشته که جمعی از هنرمندان نادره کار و نقاشان بدایع‌نگار که در زمان دولت روزافزون در ظل عوطف تربیت ما نشوونما یافته‌اند بروجهی رعایت و تربیت فرمائیم که پیکر فراغت در ماهیت ایشان برنگ حصول امانی و آمال مصور بوده مرفه‌الحال و فارغ‌البال روزگار گذرانند لهذا شمه‌یی از مراحم بی‌غایت شاهانه را درباره سعادت آثار نادره‌الزمانی و حید دورانی آقارضا مصور خاصه که در عنفوان شباب آثار فم معجز نگارش دستورالعمل نقاشان نادره کار و مورد تربیت نواب همایون ماست فرمود (۲)... همانطوریکه ملاحظه شد باتوجه بفرمان شاه‌عباس آقارضا عباسی در دوران سلطنت پادشاه مزبور یکی از چهره‌های درخشان و از نقاشان ماهر و زبردست بوده است از وی آثار خوبی باقی مانده است^{۱۸} از این هنرمند آثاری در کاخ گستان در کتابخانه ملی پاریس و در کتابخانه لنینگراد نگهداری می‌شود^{۱۹} از جمله هنرهای ظریفه این عصر که در این دوره باوج ترقی و پیشرفت و تعالی و زیبایی خاص خود رسید هنرهای خوشنویسی و خطاطی است که خوشبختانه با ظهور چهره‌های درخشان و باارزشی، این هنر نظیر هنرهای ظریفه دستی دیگر، راه پیشرفت خود را سریعاً گشود و خطوط مختلفی با ارقام مختلف از این عصر توسط خطاطان بزرگ بیادگار مانده است. پیدایش خطوط مختلف اسلامی و انشعاب آن از خط کوفی (نسخ ابتدائی) موجباتی فراهم آورد تا برای حفظ و حراست آثار و تذهیب و زینت آنها از خطوط و اقلام مختلف استفاده شود چنانکه می‌دانیم پس از ابن‌مقله و ابن‌بواب^{۲۰} و شاگردان و پیروان آنان خطوط دیگری در عرصه هنر خطاطی و خوشنویسی

۱۷- صفوی جلد اول ایران شهر .

۱۸- رجوع شود به گنجینه آثار تاریخی اصفهان تألیف دکتر هنر فر .

۱۹- شاهکارهای هنر ایران تألیف پرفسور پوپ ترجمه خانلری .

۲۰- مقام خط در مجله ایران شهر ، ج ۱ بقلم مرحوم دکتر مهدی بیانی .

ظاهر شد که می‌توان از جمله رفاع - ثالث - محقق ، توقیع ، عهد ، سجلات و ریحان و غیره را نام برد که هر یک از این خطوط برای بیان مقاصد و نمایاندن هدفهای خاص بین پادشاهان و سران کشورها و یا بمنظور امور هنری داخل کشور بکار می‌رفت که منجمله خط کوفی برای تزیین و تذهیب اماکن متبرکه و نوشتن کتیبه‌ها و سرستونهای مساجد و مقابر مورد استفاده بود که درخشان‌ترین مظاهر آن را می‌توان علی‌الخصوص در عصر صفویه ملاحظه کرد^{۲۱} . بطور کلی در آغاز قرن نهم با پیشرفت و تکامل خطوط اسلامی رایج ، اقلام دیگری بظهور رسید که گرچه الفبای اصلی باین اقلام همان الفبای مأخوذ از عربی است ولی شکل و صورت و ترکیب و گردش (دور) حروف در آنها شباهت زیادی بخطوط قدیمی ایران یعنی پهلوی و اوستایی دارد^{۲۲} . این سه خط (قلم) که بنام تعلیق^{۲۳} نستعلیق و شکسته نستعلیق می‌باشد با گذشت قریب سه قرن وضع گردید و تکامل یافت . از جمله این سه قلم ، قلم نستعلیق که از ترکیب قلم نسخ و تعلیق (نسخ تعلیق) حاصل شده است و بنام نستعلیق معروف و مشهور گردیده است . قلم نستعلیق که حقا آن را عروس و تاج خطوط اسلامی نام نهاده‌اند از ابداعات خاص ایرانیانست ایرانیان در اندک زمانی ظرافت و شیوایی این خطوط را (تعلیق و نستعلیق و شکسته نستعلیق) ر بدرجه کمال رسانیدند و باین که سایر خوشنویسان دیگر ممالک اسلامی نظیر شبه‌قاره هند ، قلمرو دولت عثمانی و حتی سرزمین دانش‌پرور مصر از این اقلام پیروی کردند ولی بپایه و بدرجه اهمیت کار خوشنویسان و هنرمندان صاحب ذوق ایرانی نرسیدند . خط و یا خطوط مزبور از ظریفترین و دقیقترین آثار هنری ایرانیان

۲۱- گنجینه آثار تاریخی ایران دکتر هنر فر .

۲۲- سبک‌شناسی بهار چ اول و مقاله خط دکتر مهدی بیاتی در مجله ایران شهر ج ۱ .

۲۳- قلم شکسته نستعلیق در اصول همان قلم تعلیق است که خود از اقلام توقیع و رفاع حاصل شده است قلم تعلیق که در آغاز برای کتابت آثار و کتب و نگارش مراسلات بکار می‌رفت کم‌کم بصورت شکسته درآمد و استادان معروف و بنامی در این هنر بمانند خواجه تاج‌الدین سلمانی اصفهانی ، عبدالحق استرآبادی خواجه اختیار منشی گنابادی و نجم‌الدین مسعود ساوی باوج شهرت رسیدند (کتاب عالم‌آرای عباسی جلد اول تألیف اسکندر بیک منشی ترکمان و تذکره الفضلا (امتحان الفضلا) .

بشمار می‌رود. و در زمانی که خطوط سته^{۲۴} برای کتابت قرآنها و کتبه‌ها مورد استفاده قرار گرفته بود ایرانیان پیوسته باین خط و اثرات هنری آن توجه خاص مبذول می‌داشتند. ناگفته‌نماند اولین کسی که این قلم را در دوره تیموری تحت قاعده و اصول درآورد میرعلی تبریزی^{۲۵} است و حتی غالب تذکره‌نویسان ابداع و اختراع قلم تعلیق را به میرعلی نسبت می‌دهند. آنچه مسلم است اینست که خودوی در کتابت باین قلم استادی مسلم و فرزانه‌یی محقق بوده‌است پس از دوره درخشان خوشنویسی میرعلی هروی (۹۵۱ هـ) تا پایان قرن دهم هجری تقریباً در مدت نیم قرن از بین پیروان و شاگردان و خوشنویسان دیگری که تربیت شدگان مکتب میرعلی بوده‌اند و بظهور رسیدند و در عرصه هنر خطاطی خود استادان حاذق و واردی بودند می‌توان باباشاه اصفهانی، شاه محمود نیشابوری را نام برد^{۲۶} در زمان همین باباشاه اصفهانی است که نایفه هنر و هنرمند بی‌بدیل که واضع و بنیان‌گذار فصل خاص خوشنویسی نستعلیق می‌باشد یعنی میرعماد سیفی قزوینی بظهور می‌رسد. وی از هر جهت فردی ممتاز و برجسته و فوق‌العاده هنرمند بوده‌است. میرعماد قزوینی از جمله هنرمندان و از مشاهیر خوشنویسان دوره شاه عباس بزرگ صفوی است آثار خطوط این مرد هنرمند را سطر بسطر چون کاغذ

۲۴- محقق ، ربحان ، ثلث ، نسخ ، توفیق و رقاع .

۲۵- وی را از شاگردانش سلطان‌علی مشهدی دانسته‌اند در صورتی که از شاگردان بنام زین‌الدین محمود شاه سلطان‌علی است (رجوع کنید به تذکره الخطاطین مودب‌السلطان ایرانی) ، میرعلی فرزند حسن تبریزی از مشاهیر دوره کشورداری امیر تیمور گورکان و فرزند وی شاهرخ تیموریست و بقول صاحب مجالس المؤمنین مؤمنی فاضل صاحب توفیق و بقول مرآة العالم ، از دانایان ادب و دانش و بقول صاحب قواعد خطوط و ربحان و نستعلیق حافظ قرآن و بقول سلطان‌علی مشهدی شاعر بود که گفته‌است :

خط پاکش چو شعر او موزون هست تعریف او ز حد بیرون

ابتدا خط نسخ می‌نوشت و بقول میرزا سنگلاخ هفت قلم را خوش می‌نوشت و بعد از ترتیب قلم نسخ و تعلیق خط جدید نستعلیق را وضع کرد قلم نستعلیق را عروس خطوط اسلامی خوانده‌اند و از مبتدعات خالص ایرانیان است . رجوع کنید به بخش دوم احوال و آثار خوش‌نویسان اثر استادشادروان دکتر مهدی بیانی از انتشارات دانشگاه تهران ۱۰۵۸/۲ .

۲۶- عالم‌آرای عباسی تألیف اسکندربیک منشی ، ص ۱۷۰-۱۷۱-۱۷۲ .

زر می‌خریدند و پادشاهان و فرمانروایان بزرگ عصر صفوی و هندوستان و عثمانی بداشتن قطعاتی از خطوط میرعماد در گنجینه‌های خصوصی و کتابخانه‌های ملی خود فخر و مباهات می‌کردند. میرعماد در لطافت قلم و قدرت کتابت و خوش‌اندازی حروف و کلمات و تناسب ترکیب‌آنها و بطور کلی تمام محاسنی که برای خط نستعلیق بر شمرده‌اند در مورد او کاملاً یاد کرده‌اند. در آثار موجود بخط میرعماد ظرافت‌ها و زیبایی‌های ویژه هنری بکار رفته‌است و حتی شعرای فراوانی در تحسین و ستایش کلك هنری این هنرمند اشعاری گفته‌اند.

تا كلك تو در نوشتن اعجاز نماست بر معنی اگر لفظ کند ناز رواست
 هر دایره ترا فلك حلقه بگوش هر مد ترا مدت ایام بهاست
 میرعماد بعد از آن که در زمره خوش‌نویسان و کتاب‌شاه عباس درآمد مورد توجه شاه قرار گرفت ولی بتدریج بین این خطاط و علی‌رضا عباسی اختلاف و نقاری حاصل شد. چون شاه توجه بیشتری به علی‌رضا عباسی پیدا کرد روی همین اصل میرعماد طی اشعاری شاه را مورد ملامت قرار داد و خشونت و عصبانیت شاه را بیش از پیش فراهم آورد چون میرعماد به سنی بودن متهم گردیده بود روزی شاه به مقصود بیک قزوینی رئیس شاهسونهای قزوین گفت «کسی نیست که این سنگ مفرور سنی را بکشند و مرا از شر او راحت کند»^{۲۷} بامر مقصود بیک میرعماد بسال ۱۰۲۴ هجری قمری در همان شب بقتل رسید ولی در کتاب تذکره خوش‌نویسان هدایت‌الله لسان‌الملک سپهر آمده است^{۲۸} که میرعماد قبل از کشته شدنش اشعاری برای شاه که حاکی از ندامت و کرده خودش بود فرستاد ولی متأسفانه مخالفینش آن را با اطلاع شاه نرسانیدند.

يك يك هنرمین و گنه ده ده بخش هر جرم که رفته حسب الله بخش
 از باد غضب آتش کین را مفرور ما را بسر خاک رسول الله بخش
 خوشبختانه از آثار قلم میرعماد قطعات و رسالات و رفعات و کتابهای متعدد موجود است لازم بتذکر است آنچه که تذکره نویسان دقیق آورده‌اند اینست که خطوط نستعلیق جلی و ممتاز میرعماد در هیچ‌جای دنیا دیده نشده‌است مگر در تکیه میر اصفهان واقع

۲۷- تاریخ عالم‌آرای عباسی تألیف اسکندر بیک منشی، جلد اول، فصل خوش‌نویسان و گفتار دیگر.

در گورستان تخت فولاد که در یکی از حجرات آن تکیه نزدیک آرامگاه میرابوالقاسم میرفندرسکی است غزل خواجه با این مطلع بخط این هنرمند بزرگ و فرزانه عصر خویش کتابت شده است .

روضه خلد برین خلوت درویشانست مایه محتشمی خدمت درویشانست

کتیبه نامبرده بخط نستعلیق سه‌دانگ جلی کتابت شده است . آثار دیگر میرعماد عبارتند از: ۱- حافظیه شیراز کتابت میرعماد ۲- شاهنامه فردوسی بخط نستعلیق با تصویر و چهره‌نگاری جالب هنرمند بزرگ علی‌رضاعباسی ۳- قطعات منفرد و متفرق ۴- رساله‌ها و رقعات و جزوه‌ها بیش از ده اثر ۵- کتابت کتب و دیوان شعرا بیشتر از ده اثر (تمام این آثار بین سالهای ۹۸۷-۱۰۲۴ کتابت شده است)

۶- مرقعی باندازه ۲۱۰ × ۸۰ میلیمتر بقلمهای مختلف و همگی بقلم نستعلیق رقم سه‌تن از خطاطان بترتیب رشیدا ، میرعماد و میرزاعباس نوری می‌باشد^{۲۹} ۷- رقعہ دیگر بقلم سه‌دانگ جلی ممتاز بخط میرعماد بتاریخ ۱۰۱۹ و قصیده‌یی مطول بقلم میرعماد با کتابت جلی ممتاز در پایان «کتیبه الفقیر المذنب عمادالحسینی غفر ذنوبه و ستر عیوبه»^{۳۰} . میرعماد طرز کتابت خطوط مزبور را از مالک دیلمی و محمدحسین تبریزی فراگرفت^{۳۱} وی رساله‌ای درباره خط بنام «آداب‌المشق» را نوشته است^{۳۲} . میرعماد شاگردان فراوان در مکتب خود پرورش داده که معروفترین آنان میرزانورای اصفهانی خطاط عصر شاه‌عباس ، میررشید دیلمی ملقب به خلیفه اعظم خواهرزاده میرعماد ، امیرنظام الدینی عبدالحی ، ابراهیم بن میرعمادحسینی فرزند میرعماد - عبدالجبار اصفهانی ، درویش عبدی ، گهرشاد و محمدحسن محسن‌امامی می‌باشند . البته در بین شاگردان او نورالدین محمد لاهیجی معروف به‌نورا معروف‌تر است^{۳۳} وی در زمان سلطنت شاه‌عباس قدر و منزلتی خاص پیدا کرده است و آثاری بخط این هنرمند باقی مانده که عمده آنها بشرح زیر است :

۲۹ و ۳۰ و ۳۱- نمونه خطوط خوش کتابخانه سلطنتی ، جمع‌آوری آقای دکتر مهدی بیانی .

۳۲- مقاله خط در مجله ایران‌شهر ، ج ۱ ، بقلم دکتر مهدی بیانی .

۳۳- عالم‌آرای عباسی ، فصل خط ، ص ۱۷۱ تألیف اسکندربیک منشی .

۱- قرآنی بخط نستعلیق ، کتابت در عصر شاه عباس ظاهراً این اثر امروزه در آستانه قدس رضوی مشهد نگاهداری می‌شود .

۲- يك نسخه جوامع الحکایات ولوامع الروایات محمد عوفی در کتابخانه سلطنتی تهران .

۳- نقش بدیع‌غزالی باندازه ۱۷۵ × ۲۸۰ میلیمتر بقلم کتابت ملی عالی‌رقم نورالدین لاهیجی^{۳۴} . تاریخ ۱۰۲۰ در پایان چنین آورده است :

«حسب لاشاره ... میرزا مسعود مرقوم ، نورالدین محمداللاهیجی ، غفرالله ذنوبه و سترعیوبه»^{۳۵} .

نیمه اول دوران پادشاهی شاهان صفوی در ایران از ادوار برجسته هنرهای زیبا و ظریفه از جمله خوشنویسی بوده است زیرا در این مدت علاوه بر این که در خطوط سابق الذکر استادان مجرب و هنرمندانی بمانند علاءالدین تبریزی و عبدالباقی تبریزی میرزا احمد نیریزی (خطاط عصر سلطان حسین صفوی) و معروفترین آنها علی‌رضا عباسی پیدا شدند و آثار گرانبهائی مانند کتابت کتیبه‌ها ، اماکن و مساجد در قزوین ، مشهد ، تبریز ، اصفهان از خود بیادگار گذاشتند بطور کلی قلم نستعلیق این اثر هنری قام هنرمندان ایرانی در این دوره روبرو تکامل و توسعه نهاد و یکی از چهره‌های درخشان این عصر و معاصر میرعماد قزوینی ، علی‌رضا عباسی است که خوشبختانه آثار فراوانی از او در دست است که اعم آنها عبارتند از : جنگ اشعار متفرقه و مثنوی باندازه ۸۰ × ۱۵۰ میلیمتر با کتابت بسیار عالی و با تاریخ ۱۰۲۴ در کتابخانه سلطنتی تهران در پایان «تمت النسخه بتاريخ شهر رمضان المبارك سنة اربع وعشرين و الف ... کتیبه العبد المذنب ، علی‌رضا ، غفر ذنوبه و سترعیوبه»^{۳۶} .

علیرضا عباسی از خوشنویسان عصر شاه عباس بزرگ و از جمله هنرمندان این زمان است وی اقلام ششگانه ذکر شده را بخوبی کتابت می‌نمود و بویژه در اقلام نسخ ، ثالث و نستعلیق استادی کامل بوده است در کتیبه مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان (در میدان

۲۴- نمونه خطوط خوش کتابخانه سلطنتی تألیف دکتر مهدی بیانی .

۲۵- کتاب نمونه خطوط خوش کتابخانه سلطنتی ، تألیف دکتر مهدی بیانی .

۲۶- کتاب نمونه خطوط خوش کتابخانه سلطنتی ، تألیف دکتر مهدی بیانی .

شاه) بقلم علیرضا عباسی این جملات را می‌بینیم «امربان شاء هذا المسجد المبارك السلطان الاعظم والخالقان الاکرم ابوالمظفر عباسی الحسینی ، الموسوی الصفوی خلد الله ملكه وجرى فی بحار التأیید فلكه كتبه علی رضا العباسی ۱۰۱۲»^{۳۷} بعضی کارهای هنری علی رضا عباسی در مجله عالم اسلام توسط پرفسور نیودخ چاپ و منتشر شده است از دیگر آثار علیرضا عباسی می‌توان همچنین آثار زیر را نام برد :

- ۱- مجموعه خطوط خوش خطاطان و تصاویر نقاشان ، که بامر شاه عباس آنها را جمع‌آوری کرده و بنام کتاب فرقه مشهور است .
- ۲- آیاتی از قرآن بر روی الواح زرین بخط علی رضا عباسی و مستعلی زرگر بر ضریح و صندوق حضرت رضا که بدستور شاه عباس بسال ۱۰۱۰ نوشته شده است .
- ۳- آیاتی از قرآن بخط ثابث و اشعار فارسی بخط نستعلیق .
- ۴- اشعار فارسی بر روی الواح در موزه آستان قدس رضوی .
- ۵- کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌اله و عمارت عالی قاپو و بازار اصفهان و مسجد شاه اصفهان بخط علی رضای عباسی^{۳۸} .
- ۶- کتیبه‌های زرین داخل و خارج کتیبه و کتیبهٔ صحن کهنه و سردر عالی قاپو در قزوین بخط علی رضا عباسی .
- ۷- کتابهایی بخط نستعلیق و ثابث جلی و پیخته موجود در کتابخانه‌های لنینگراد، مسکو نیویورک، لندن، مشهد و مهمترین آنها قرآنی است که در آستانه قدس رضوی نگاهداری می‌شود^{۳۹} .

بطورکامی در عصر صفوی هنر خوشنویسی بدرجه کمال وجودت خود رسید از خطاطان بنام این دوره یکی سلطان محمدنور و دیگری شاه محمود نیشابوریست که هر دو تن از خوشنویسان پادشاهی شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی بشمار می‌روند ، از آثار

۳۷- کتاب تذکره الخطاطین هدایت‌اله خان سپهر لسان‌الملک و مقام خط دکتر مهدی بیانی در مجله

ایران شهر ج ۱ ، رجوع کنید به عالم آرای عباسی جلد اول فصل اول ، ص ۱۷۰ به بعد .

۳۸- سربجای پا درون روضه است عمدانهم ز آن که می‌ترسم که بر بال ملایک پا نهم

در محشر اگر لطف تو خیزد بشفاعت بسیار بجوئید و گنه‌کار نیابند

رجوع کنید به گنجینه آثار اصفهان تألیف هنر فر .

۳۹- مقام خط ، دکتر مهدی بیانی در مجله ایران شهر ج ۱ .

هنری شاه محمود نیشابوری يك نسخه خمسۀ نظامی گنجوی بخط بسیار زیبا نستعلیق است که در موزه بریتانیا نگاهداری می‌شود. اسکندربیک منشی ترکمان در کتاب تاریخ عالم آرای عباسی^{۴۰} ذکری از بعضی خوشنویسان این عصر آورد. چنین می‌گوید: «از مرۀ خوشنویسان که در آن عصر قلم نسخ بر خطوط سایر استادان کشیده از نستعلیق نویسان جمعی بوده‌اند که در آن حین جهان فانی را بدرود کرده بودند از آن جمله مولانا عبدی نیشابوری و مولانا شاه محمود زرین قلم و مولانا دوست محمد هراتی و مولانا رستم‌علی خواهرزاده استاد بهزاد، مقصور حافظ، باباخان تربتی و مولانا مازک دیلمی قزوینی که سرآمد روزگار خوشنویسان عصر بودند. بنابراین جمعی که در قید حیات بودند ذکر می‌رود اول باعتقاد اهل هرات و جمهور مردم خراسان و عراق مولانا محمود اسحق سیاوشانی است^{۴۱} و ثانی میرسید احمد مشهدی که هر دو شاگردان بیواسطه مولانا میرعلی‌اند در آن عصر نستعلیق را بنزاکت و اندام مولانا محمود مذکور نوشت و اهل هرات خط او را از خط سید احمد بهتر می‌دانند^{۴۲} در این کتاب از خوشنویس دیگری نیز نام می‌برد که در این دوره میزیست وی مولانا محمد حسین تبریزی است پسر مولانا عنایت‌اله و برادر مولانا محمدعلی می‌باشد. وی از استادان بزرگ خط نستعلیق بوده و آثار قلمی او ارزش فراوان داشته اسکندربیک منشی درباره‌اش می‌گوید^{۴۳}: «در عالم جوانی کلک حیاتش از آسیب قضا برگشته صحیفۀ عمرش از رقوم کامروائی ساده گشت اکنون اگر صفحه مشقی از او پیش کسی ظاهر شود دست بدستش می‌گردانند و طالبان آن را از یکدیگر پیش می‌ربایند» از آثار معروف سید محمد تبریزی يك قطعه مرقع است باندازه ۱۳۰ × ۱۲۰ دودانگ جایی - کتابت محمد حسین تبریزی در کتابخانه سلطنتی تهران^{۴۴} وی گذشته از خطاطی شاعر هم بوده و در اشعار خود «سهو» مخلص

۴۰- ص ۱۷۰ در ذکر خوشنویسان که در آن عصر (صفویه) فرید زمان بودند.

۴۱- با تحقیقی که اینجانب بعمل آوردم متأسفانه ذکر آثار مصور او را ندیده‌ام.

۴۲- عالم آرای عباسی.

۴۳- صفحات ۱۷۰-۱۷۱ عالم آرای عباسی، اسکندربیک منشی.

۴۴- نقل از کتاب نمونه خطوط خوش کتابخانه سلطنتی، دکتر مهدی بیانی.

می کرده است از خوشنویسان دیگری که در این عصر می زیست میرمعزی کاشی است و گریند بسیار خوب می نوشت ولی متأسفانه آثاری بقلم او در دست نیست تا در کمال خط او قضاوت کرد دیگر مولانا باباشاه اصفهانی است که در بالا بدان اشاره شد و این خطاط بیاوریم نظر اسکندر بیک را دربارهٔ این خطاط بیاوریم، «اسکندر بیک در کتاب تاریخ عالم آرای عباسی در حق او چنین گوید»^{۴۵} «از نستعلیق نویسان عراق و در کتابت مشهور آفاق بود الحق کاتبی مثل او در عراق بهم نمی رسید و در آن حین در خراسان نیز نبود و اوقات بکتابت صرف می کرد و تحصیل وجه معاش از آن ممر می نمود اکابر و اعیان خواهان خط او بودند و رعایتها می نمودند کتابت او نزد مردم عراق بسیار بود اما در این حین کمتر بدست می آید اگر باطراف و جوانب برده بقیمت اعلی فروختند» از جمله آثار قلمی او کتاب نصایح الملوک بخط نستعلیق جلی ممتاز می باشد این کتاب هم اکنون در کتابخانه سلطنتی تهران نگاهداری می شود و اندازه آن ۱۲۵ × ۲۱۵ و کاغذ آن سمرقندی مذهب عالی کتابت شده و بقلم باباشاه اصفهانی و تاریخ تحریر آن ۹۸۰ می باشد کاتب در انتهای این کتاب درباره پایانی کتابت آن چنین آورده است .

«بزیور اتمام رسید این نسخه شریف در تاریخ سنهٔ ثمانین و تسعمائه ...» .

یکی دیگر از خوشنویسان این عصر میرصدرالدین محمد فرزند میرزا اشرف از خطاطان مشهور نستعلیق این عصر و از معاصرین سادات سیفی حسینی قزوین است. میرصدرالدین محمد و برادرش روح الله از اجله خوشنویسان و دارای کمالات و فضائل و قابلیت و استعداد بوده اند پدر این دو برادر میرزا اشرف از شعرای بنام عصر بود و غزلهائی جالب و خوبی سروده است^{۴۶} . میرصدرالدین در خط نستعلیق شاگرد مولانا مالک دیلمی قزوینی بود که از خوشنویسان بنام عراق بوده است . آنچه دربارهٔ میر صدرالدین آورده اند اینست که وی در خط نستعلیق و کتابت باین قلم از مولانا سلطانعلی مشهدی و میرعلی تبریزی استادانه تر کتابت می نمود^{۴۷} در این مورد اسکندر بیک منشی

۴۵- ص ۱۷۱ ، ج ۱ ، در ذکر خوشنویسان .

۴۶- عالم آرای عباسی ، ص ۱۷۱ .

۴۷- عالم آرای عباسی ، ص ۱۷۰-۱۷۱ .

گفتاری آورده که ذکر آن خالی از لطف نیست. مؤلف عالم‌آرای عباسی می‌نویسد^{۴۸} :

«میرصدرالدین محمد در روش نستعلیق به تتبع خط مولانا سلطانعلی و بقلم دقایق آن از صاحبان آن ممتاز بود او اعتقاد بخط مولانا سلطانعلی بیشتر از مولانا میرعلی داشت تتبع او بیشتر از دیگران کرده بود در این مقام در باب حسن خط این دو نادره زمان شرحی بنظر رسیده بود ثبت افتاد گویند که مولانا میرعلی درین فن ترقی عظیم کرده بلند آوازه گردید بارها مولانا سلطانعلی دعوی کرد و ارباب تمیز جانب سلطانعلی را می‌گرفتند روزی جناب میربخدمت مولانا آمده سه قطعه نادره مطبوع گرفت و هر سه را نقل نموده در میان بیکدیگر بخدمت مولانا آمد سلطانعلی متحیر گشت که آیا خط او کدام است بعد تأمل بسیار خط مولانا میر را باعتقاد خود برداشت الحاصل جناب میر بانواع قابلیت و استعداد آراستگی داشت سالها مطالعه کتب تواریخ و تتبع اشعار متقدمین و متأخرین کرده تذکره تألیف کرده که در ازمنه سابقه کمتر تألیف یافته و در ربع مسکون از هر کس مصرع موزونی سرزده جناب میر پیروی حال او کرده و در تذکره اش درج نمود تا آن که اوقات حیاتش صرف آن شد...»^{۴۹} از جمله خوشنویسان دیگر عصر صفوی بنقل از گفتار اسکندر بیک منشی می‌توان میرزا ابراهیم اصفهانی خوش‌نویس و خطاط و شاعر و صاحب رساله لغات فرس را نام برد. لازمست نام چند تن از خوشنویسان خط تعلیق و شکسته نستعلیق هم آورده شود که از جمله می‌توان: خواجه علاءالدین منصور منشی، میرزا احمد فرزند میرزا عطاالله و میرزا محمد حسین فرزند میرزا شکرالله که پدرش مستوفی الممالک شاه بوده است نام برد شخص اخیر تعلیق را بسر حد کمال وجودت خود رسانید و بر روش قاعده خوشنویسی مولانا درویش به کتابت این قلم پرداخت دیگر میرزا حسین منشی تعلیق‌نویس خوب و شاگرد خواجه علاءالدین منصور منشی است وی در کتاب به قلم نستعلیق نیز استادی ماهر بوده و دیگر مولانا محمد امین منشی قزوینی است که در شکسته نستعلیق و قلم تعلیق استادی ماهر بوده است. از آثار باقیمانده عصر صفوی در خط می‌توان هم چنین آثار زیر را اضافه کرد:

۱- يك قطعه مرقع بقلم حسنخان شامو فرزند حسين خان بقلم دودانگ و نیمدو

۴۸- مأخذ پیشین، ص ۱۷۱.

۴۹- مأخذ پیشین، ص ۱۷۱.

دانگ، خوش، مترقی بسال ۱۰۵۲ بخط نستعلیق جلی .

۲- هفت‌بند حسن کاشی باندازه ۱۶۰ × ۲۵۰ رقم عبدالجبار از خوشنویسان دربار شاه‌عباس متوفی بسال ۱۰۶۵ شاگرد بلاواسطه میرعماد^{۵۰} در روی کاغذ سمرقندی مذهب مرصع .

۳- يك قطعه مرقع باندازه ۱۰۰ × ۲۳۰ بقلم نیم‌دو دانگ کتابت عالی بقلم میر حسینی تبریزی شاگرد میرسیداحمد مشهدی در خط نستعلیق از خوشنویسان شاه اسماعیل صفوی و استاد میرعماد قزوینی متوفی بسال ۱۰۳۸ .

۴- دیوان جامی (سلطان ابراهیم میرزای صفوی) باندازه ۱۹۰ × ۲۹۰ مذهب مصور کتابت جلی خوش، تاریخ ۹۸۱ بقلم جمال‌الدین محمد مشهدی مقتول به سال ۹۸۴ هنرمند سلطان ابراهیم میرزا ابن شاه‌اسماعیل صفوی از خوشنویسان نستعلیق شاگرد مالک دیلمی است ازین عصر درخشان آثار زیادی مانند دیوان حافظ در کمبریج و سبعة **جامی (هفت‌اورنگ)** که برای ابراهیم میرزا در شهر مقدس مشهد بسال ۹۷۳ کتابت شده موجود در واشنگتن و دارای ۲۸ مجلس مینیاتور است و خمسه نظامی بقلم منعم الدین الاوحدی است و يك نسخه گلستان سعدی در بریتانیا و يك نسخه خمسه نظامی تاریخ کتابت ۹۱۹ در مورگان و يك نسخه ظفرنامه یزدی در کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان تهران نگاهداری می‌شود .

یکی از خطاطان دیگر این عصر مالک دیلمی است که خطوط ثاب و نسخ را بخوبی می‌نوشت و گویند خط نستعلیق را از میرعلی هروی تعلیم گرفته است. صاحب هنروران و محمد صالح اصفهانی هم متذکر این موضوع شده‌اند شاهزاده صفوی ابوالفتح سلطان ابراهیم میرزا در آغاز شهرت مالک وی را پیش خود خواند و مالک در کتابخانه آن شاهزاده هنرمند و هنرپرور بکتابت و تعلیم خط مشغول شد زمانی که شاه تهماسب عمارت دولتخانه قزوین را پایان آورد مالک را برای نوشتن کتیبه‌های عمارات فراخواند و سلطان ابراهیم میرزا مالک را روانه قزوین کرد و مالک بکتیبه‌نگاری پرداخت و در ایوان چهل‌ستون غزل حافظ را که مطلعش :

۵۰- نمونه خطوط خوش تألیف دکتر مهدی بیانی .

جوزا سحر نهاد حمایل برابرم یعنی غلام شاهم و سوگند میخورم
 را بسال ۹۶۹ بر بوم طلا بلاجورد و غزل حسام‌الدین مداح‌را که مطلعش این است :
 ما غلامان شاه مردانیم رهبری غیر از او نمی‌دانیم
 را در سردرها و پنجره‌های ایوان و تاریخ بنارا که حاج عطاءالله و رامینی در یک قطعه
 چهاربیتی آورده و این است :

شه از سال تاریخ برسید ، گفتم (بهشت برین است خیر المنازل)
 نوشت . مالک دیلمی مدتها در خدمت شاه تهماسب بسر می‌برد و از لطف و عنایت شاه
 برخوردار بود^{۵۱} تاریخ وفات مالک‌را ۹۶۸ دانسته‌اند^{۵۲} مالک در شعر گویی و موسیقی
 و معما دست داشته‌است و از علوم متداول زمان خویش مثل صرف و نحو و معانی و بیان
 و منطق و ریاضیات و حکمت بهره‌مند بوده‌است وی در مکتب خود شاگردانی نظیر محمد
 حسین تبریزی و شاه‌محمد مشهدی و عیثی و قطب‌الدین یزدی را تربیت کرده‌است
 از آثار قامی مالک می‌توان اینها را نام برد :

۱- یک مرقع ممتاز در کتابخانه خزینه اوقاف استانبول . بقلم نستعلیق دودانگ
 عالی‌است ، که ۱۶ قطعه از مشقهای وی در این مرقع جای گرفته که بقلم پنج‌دانگ تا قلم
 غبار عالی‌است .

۲- یک رساله در چهل و یک باب که آنرا بطریق چهار چهار بقلم نیم دودانگ عالی
 کتابت کرده‌است در پایان این رساله چنین آمده‌است :
 «خدم بکتابتها باشاره الامیر الکبیر مقرب ، الحضرة العلیة العالیة ، صاحب‌الکمال
 والجلود والاقبال نظاما للدولة والحشمة والرفعة والاجلال ، حسین بیک مدالله ظلال
 حکومته وافضاله فی شهر سنه ۹۶۷ وانا العبد مالک‌الدیلمی غفرله» .

۳- چندبیتی از غزل خود مالک به مطلع زیر :

بر سر کویت منم با چشم گریان آمده دیده صد جور از پی یک لحظه دیدار آمده

۵۱- رجوع شود به احوال و آثار خوش‌نویسان ، دکتر مهدی بیانی .

۵۲- صدحیف کز جهان رفت ، مالک یگانه عصر خطاط بود و فاضل ، درویش بود و سالک

یاقوت عصر خرد بود ، روزیکه از جهان رفت : تاریخ فوت او شد (یاقوت عصر - مالک)

این‌ماده تاریخ مساویست با ۹۶۸ که تاریخ فوت مالک می‌باشد .

۴- يك نسخه از مناجات حضرت امير و يك نسخه مفردات نستعلیق است بقلم سه دانگ و دودانگ و نیم دودانگ خوش بارقم «مشقه العبد المذنب الراحی الى رحمة ربه الغنی ، مالك الديلمی غفر ذنوبه و ستر عيوبه بدار السلطنة تبریز فی سنه ۹۵۵» در کتابخانه دانشگاه ترك استانبول .

۵- يك نسخه رساله باب حادی عشر بقلم کتابت خوش که چنین تمام می شود «تشریف بتحریر هذه النسخة الشريفة و استسعد بمطالعتها العبد الفقير الى عفوه سبحانه مالك انديلمی ختم الله بالحسنى ، فی شهر سنه ۹۵۶ من الهجرة» در کتابخانه مرحوم حاج سيد نصر الله تقوی تهران .

۶- رساله حسن و دل ، فتاحی نیشابوری بقلم کتابت جلی خوش که چنین تمام می شود «مخترع منظوم و منشور اقل العباد فتاحی نیشابوری و الحمد لله وحده سنه ۹۵۴» در کتابخانه عمومی لنین گراد روسیه .

۷- يك قطعه بقلم سه دانگ و کتابت خوش ، که رقم آن بقلم رقاع کتابت عالی چنین است :

«نمقة العبد الفقير ، مالك الديلمی ، غفر له ، فی شوال سنه تسع وستين وتسعمائه» در همان کتابخانه .

۸- و نیز ۷ قطعه متفرق و ضمن مرقعات دیگر در کتابخانه سلطنتی تهران کتابخانه دانشگاه استانبول کتابخانه ملی وین و مجموعه های مهدوی و دکتر مهدی بیانی که بین تاریخ ۹۶۸ دارد .

۹- منتخبی از سبحة الإبرار جامی چهار صد بیت که خودوی آنرا انتخاب کرده کتابت جلی کاتبها داعی صاحبه الفقير مالك غفر الله ذنوبه و ستر عيوبه .

۱- قرآنی به کتابت مالك ديلمی که صاحب گلستان هنر بدان اشاره کرده متأسفانه از این اثر چیزی در دست نیست تا درباره آن بحث شود . از خطاطان دیگر می توان محتشم اصفهانی را نام برد که بشغل ترجمه نویسی مصاحف در دربار شاه سلطان حسین صفوی اشتغال داشته است مهمترین آثار قلمی او به شرح زیر می باشد :

۱- يك نسخه گاستان سعدی بدون رقم ، با ترجمه ترکی بقلم نستعلیق کتابت متوسط بارقم و تاریخ «کاتبه الضعیف محتشم ترجمه نویس قرآن مجید ربانی» در کتابخانه سلطنتی تهران .

۲- يك نسخه صحیفه سجادیه ، بدون رقم با ترجمه حواشی ، بقم نستعلیق كتابت خوش بارقم «كاتبه الضعیف فی ترقیم هذه الترجمة ملامحتشم اصفهانی» در همان كتابخانه .

۳- يك نسخه رساله در وحدت وجود كتابت خوش ، بارقم و تاریخ . «...» كاتب السلطانی محتشم الاصفهانی غفرله سنه ۱۱۱۲» در كتابخانه مدرسه سپهسالار تهران .

۴- يك نسخه قرآن بدون رقم ، با ترجمه بقلم نستعلیق كتابت خفی متوسط بارقم و تاریخ «تمت علی يد الكاتب الجانی محتشم الاصفهانی ، غفرله ولوالديه المدعو بكاتب السلطانی ۱۱۲۸» در مجموعه آقای مهدوی ، تهران .

۵- يك قطعه بقم دودانگ و كتابت جلی متوسط بارقم «مشقه العبد الجانی محتشم» در كتابخانه آقای دکتر مهدی بیانی .

از آنجائی که ذکر آثار و شرح احوال کلیه خطاطان دور صفوی بدرازا خواهد کشید سعی می شود به منظور آگاهی و شناخت خطاطان فهرست وار و مختصر به اسامی آنان در زیر اکتفا شود .

- ۱- محرابيك - شاگرد میرعماد - در دربار شاه عباس می زیست شاعرانگان را تعلیم خط می داد نسخ نویس بوده است ، قرآنی بخط نسخ با تاریخ ۹۰۹ در دست است .
- ۲- علاءالدین محمد ، خط ثلث و نسخ را می نوشت و به خط نستعلیق آشنا بود از ملازمان شاه عباس صفوی بوده است .
- ۳- محمد شیخ از کاتبان و خطاطان شاه تهماسب صفوی است وی يك نسخه تحفة الاحرار جامی را كتابت کرده است این اثر بارقم «تم الكتاب علی يد ... الحقیق الفقیر شیخ محمد غفر ذنوبه وستر عیوبه» پایان می رسد .
- ۴- محمد امین عقیلی تبریزی - از فضلا و هنرمندان زمان شاه تهماسب صفوی بوده است .
- ۵- میریحیی اصفهانی شاگرد میرعماد - کافی کلینی را بامر شاه عباس كتابت کرده است .
- ۶- علاءالدین محمد بن شمس الدین محمد حافظ تبریزی معروف به ملا علاءبیک از

خوشنویسان معروف دوره شاه تهماسب تا زمان شاه عباس اول صفوی است وی خط نسخ و بویژه ثابث را بحد کمال رسانیده است شاگردانی مشهور و معروف نظیر علیرضای عباسی و عبدالباقی تبریزی و حسن بیک زرین قلم را تربیت کرده است .

وی بسیاری از کتیبه های مساجد و عمارات تبریز را بخط خوش نوشته است و متأسفانه امروز جزء کتیبه سردر مقام معروف صاحب الزمان و دیگری لوحه ای در مسجد جامع تبریز با تاریخ کتابت ۹۷۲ چیزی باقی نمانده است ، از آثار خطی اومی توان این اثر را ذکر کرد . چهار سوره از قرآن ، با اندازه ۱۹۰ × ۲۹۵ ، جلد تیماج سرخ ترنج و نیم ترنج منگنه ، کاغذ اصفهانی متن و حاشیه جدول زرین دار ، حاشیه کاغذ آبی فرنگی صفحات عموماً مذهب ، دارای یک سر لوح و دوسر سوره مذهب مرصع عالی خط ثابث بقلم کتابت جلی ممتاز و نسخ کتابت عالی ، رقم علاءالدین تبریزی پایان «کتیبه العبد الفقیر علاءالدین التبریزی غفر ذنوبه» موجود در کتابخانه شاهنشاهی

۷- دیگر از خطاطان این دوره کمال الدین حافظ هروی است وی در کتابت اقلام ششگانه استاد بود و قرآن را حفظ بوده است پس از مراجعت از عراق در شهر قم بخدمت شاه تهماسب صفوی رسید و مورد عنایت این سلطان قرار گرفت ظاهراً مردی درویش مشرب و صوفی منش بوده است از آثار اوست یک قطعه مرقع با اندازه ۱۰۰ × ۱۶۰ بخط ثابث دودانگ جلی و نسخ کتابت عالی بارقم «مشقه الفقیر کمال الدین حسین الحافظ انهروی» .

کلمات قصار حضرت عالی بن ابیطالب علیه السلام با اندازه ۱۵۰ × ۲۲۰ جلد روغنی عالی کار آقا فتح اله شیرازی ، کاغذ بخارانی جدول زرین دار ، دارای یک سر لوح مرصع مذهب عالی خط ثابث جلی عالی و نسخ خفی و رقاع کتابت خوش ، رقم کمال الدین حسین با تاریخ ۹۳۳ در پایان می نویسد «قد تشرف باتمام هذه الکلمات ... کمال الدین حسین الحافظ الهروی فی المشهد المقدس ... بتاريخ شهر ربیع الاول سنه ثلاث و ثلاثین و تسعمائه» .

دیگر از خطاطان بسیار مشهور این دوره میرعماد حسنی سیفی است^{۵۳} که بطور

۵۳- برای اطلاع از شرح احوال این هنرمند به جلد دوم کتاب احوال و آثار خوشنویسان تألیف دکتر

مهدی بیانی از انتشارات دانشگاه تهران مراجعه شود .

اختصار به ذکر بعضی از آثار قلمی او اکتفا می‌کنیم .

تحفة الاحرار جامی بقلم کتابت عالی بارقم و تاریخ «کتیبة العبد الراجی الی رحمة الله الفنی عماد الحسینی ، بدر الامان الاصفهان ، فی مشهور سنه ۱۰۱۶ الهجرية» در کتابخانه تهران . دیگر گاشن‌راز شبستری است بقلم کتابت خفی عالی بارقم و تاریخ «بزیوراتمام رسید این نسخه شریف بتاریخ نوزدهم شهر رمضان المبارک کتیبة العبد المذنب عماد الحسنی غفر ذنوبه و ستر عیوبه» در همان کتابخانه . دیگر دیوان حافظ شیرازیست بقلم کتابت عالی با تاریخ ورقم «تمت الكتاب بعون الملك الزهاب فی سنة ثلاث والفا الهجرية النبویه فقیر عماد الحسنی» در همان کتابخانه . آثار قلمی دیگر این هنرمند ارزشمند و افتخارآمیز عبارتند از : کتابت گاستان بوستان سعدی ، تکملة النفحات عبدالغفور لاری مشنوی گوی و چوگان عارفی تحفه الملوك ، الاسماء الحسنی ، سبحة الابرار جامی ، زینة الملوك ، مناجات حضرت عالی بن ابیطالب ، پندنامه جامی بفرزندش ، مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری ، هفت‌بند حسن کاشانی ، رباعیات خیام نیشابوری ، و مرقعات فراوان دیگر . در پایان خطاطان و خوش‌نویسان دیگر را به منظور جاوگیری از ملال خاطر خواننده و اطاله فقط نام می‌بریم^{۵۴} .

سلطان ابراهیم میرزا متخاص به جاهی فرزند بهرام میرزا بن شاه اسماعیل صفوی ، ابراهیم صفائی فرزند میرزا شاه حسین اصفهانی ، میر ابوسعید ، ابوالمعالی حسینی ، سید احمد مشهدی ، امین‌شام ، باباشاه تربیتی ، بدیع‌الزمان تبریزی ، بهبودشاهنشاهی بهرام میرزای صفوی ، تقی میرزا نواده آقا شاه‌علی ، سید تقی‌الدین محمد ، جمال مشهدی ، امیر جمشیدبیک و صدها تن از خوش‌نویسان و خطاطان معروف و گمنام دیگر . این بنده امیدوار است در گفتار دیگری درباره هریک از هنرمندان خط و خوش‌نویسان این دوره بطور جداگانه بحث نماید .

۵۴- برای اطلاع بیشتر به تذکره حزین (شیخ محمدحزین) و تذکره نصرآبادی احوال و آثار خوش‌نویسان

در ۳ جلد ، خط و خطاطی مؤدب السلطان ایرانی ، میرزا سنگلاخ مراجعه شود .